

QO'SHMA GAP VA UNI O'QITISHGA OID METODIK TAVSIYALAR

Xojiyev Shohruxbek Marks o'g'li,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi
3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada qo'shma gaplarning turlari, ularning tuzilishi, grammatik xususiyatlari va o'qitish metodikasi keng yoritilgan. Qo'shma gaplar bog'langan, ergashgan va bog'lovchisiz turlarga ajratilib, har birining grammatik belgilariga asoslangan holda tahlili berilgan. Maqolada, ayniqsa, kesimning gapning asosiy belgilovchisi sifatida roli ta'kidlangan. Shuningdek, darsliklar, badiiy matnlar va tinglov materiallaridan foydalangan holda, o'quvchilarga qo'shma gaplarni samarali o'rgatish usullari taklif etilgan. Tilshunos olimlarning ilmiy qarashlari va yondashuvlari asosida qo'shma gap sintaksisining nazariy va amaliy masalalari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: ona qo'shma gap, bog'langan gap, ergashgan gap, bog'lovchisiz gap, kesim, ona tili darsligi, metodika.

KIRISH

Tuzilishi jihatdan sodda gaplarga o'xshash bo'lgan ikki yoki undan ortiq gaplarning mazmun va intonatsiyaga ko'ra birikuvidan tashkil topgan gaplar qo'shma gaplar deyiladi. Qo'shma gaplar esa qismlarining mazmunan o'zaro munosabati, tuzilishi va birikishiga ko'ra 3 turli bo'ladi: bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

Gaplarni tahlil qilishda, avvalo, uning tuzilishiga ko'ra turi aniqlanadi. Gap uchun eng asosiy belgi bu kesimlikdir. Kesimning soni sodda va qo'shma gaplarga ajratishga asos bo'ladi. Shunday ekan bitta kesimdan tashkil topgan gaplar sodda gap deb ataladi. Ikki va undan ortiq gapning mazmun va grammatik shakl va ohang asosida birikuvidan qo'shma gaplar hosil bo'ladi. Uning tarkibidagi sodda gaplar birbiri bilan bog'lovchilar, yuklamalar, ko'makchilar, nisbiy so'zlar, fe'l shakllari orqali bog'lanadi.

Qo'shma gaplarni o'quvchilarga o'rgatishdan, avval, ularni quyi sinflarda olgan bilimlarini sinab olish zarur. Chunki gaplar tuzilishini o'rganishda yordamchi so'zlar, gap

bo‘laklari, so‘z turkumlari, singari mavzularning ahamiyati katta hisoblanadi. Avvalo, qo‘shma gap va sodda gaplarning o‘quvchilar ongida farqlanishini nazoratga olish zarur. Gapdagi kesim, kesimlik shakllariga ega bo‘lsagina, mustaqil kesim hisoblanadi. Ya’ni u o‘z navbatida tasdiq, inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma’nolariga ega bo‘lishi va alohida hukmni ifodalashi kerak bo‘ladi. Lekin bunday gaplardagi kesimlar uyushiq bo‘laklar tarzida bo‘lsa, ular qo‘shma gap hisoblanmaydi. Shuning uchun o‘quvchilar ongida “qo‘shma gap va sodda gap kesimga qarab aniqlanadi”, - degan fikr uyg‘onishiga yo‘l qo‘ymaslik zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek tilshunoslari tomonidan ushbu mavzu ko‘p o‘rganilgan. A. G‘ulomov, M.Asqarova, A.Nurmonov, N.Mahmudov, R.Sayfullayevalar bu sohada katta ishlar olib borgan.

G‘. Abdurahmonov, M.Asqarova, A.G‘ulomovlarning sintaktik tahlillarida quyidagi hal qiluvchi holatlarni qayd etib o‘tish lozim:

1. Qo‘shma gap bo‘lishi uchun gapda ikki va undan ortiq ega-kesim markazi bo‘lmog‘i lozim.

2. “Bog‘langan” tushunchasi asosida teng bog‘lovchi, ya’ni “bog‘lovchi turkumidagi teng bog‘lovchi turiga oid yordamchi so‘z bor” mazmunida tushuniladi.

3. Ergash gapli qo‘shma gaplarning “ergash” gapining turini belgilashda mazmun-vazifa omiliga tayaniladi.

A.Berdialiyev 80-yillarga kelib qo‘shma gap sintaksisiga yangi yo‘nalish – sistem yo‘nalish tahlili usullarini izchil ravishda tatbiq etishga urindi. A.Berdialiyev qo‘shma gap sintaksisi sohasiga sistem tilshunoslikning o‘xshashlik (paradigmatika), sintaktik ziddiyatlar (sintaktik oppozitsiya) kabi tushunchalarni olib kirdi.

Maqolaning metodologik asosi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” haqidagi qonunlari va boshqa me’yoriy hujjatlari olindi. A.Nurmonov, R.Sayfullayeva va boshqalarning asarlaridan lingvistik metodologik asos sifatida foydalanildi.

NATIJALAR

Gap tarkibida ikki va undan ortiq birliklar(soʻz, ibora, soʻz birikmalari) bilan ifodalangan kesimni shakllantiruvchi vositalar faqat keyingi kesim tarkibida ifodalanib, barchasiga aloqador boʻlsa, bunday kesimli gap uyushiq kesimli gap sanaladi. Bularni tushuntirish esa oʻqituvchi zimmasiga yuklanadi. Demak, ikki va undan ortiq kesimli gaplar (agar uyushiq boʻlmasa) qoʻshma gap hisoblanadi. Hamda u birdan ortiq gaplarning mazmun va gramatik jihatdan birikuvidan hosil boʻladi. Qoʻshma gaplarni oʻqitishda eng, avvalo, uni yasashda xizmat qiluvchi, qoʻshimcha va vositalar haqida maʼlumot boʻlish zarur, Oʻz navbatida qoʻshma gaplar turli guruhlariga boʻlinadi:

1. Bogʻlangan qoʻshma gap. Ushbu gap tarkibidagi komponentlar, yaʼni, sodda gaplar bir-biri bilan biriktiruvchi, zidlovchi, ayiruvchi va inkor munosabatlarni ifodalovchi teng bogʻlovchilar vazifasida keluvchi -u, -yu, -da yuklamalari vositasida bogʻlanadi. Baʼzi bogʻlovchilar yuklama hamda bogʻlovchi vazifasida kelishi mumkin. Bularga: ...na-na inkor bogʻlovchisi, oʻxshatish chogʻishtirish bogʻlovchilari goʻyo, goʻyoki qoʻshimchalarini misol qilin koʻrsatishimiz mumkin. Bular bogʻlovchi vazifasida kelganda ayrim teng huquqli boʻlaklarga inkor maʼnosini yuklaydi. Misol: Na ishida unum bor, na hayotida maʼno. Yuklama vazifasini bajarganda esa mazmundan inkor anglashilgan gaplar tarkibida keladi va inkor maʼnosini koʻrsatadi. Misol: Madina na oʻqiydi, na ishlaydi.

Oʻquvchilarga ushbu masalalarni yoritishda, osonroq boʻlishi uchun turli jadvallardan yoki «VENN diagrammasi» usulidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2. Ergashgan qoʻshma gaplar teng huquqli boʻlmagan sodda gaplardan tashkil topadi. Misol: Boʻlgan voqealarni hammasini Umid aytib berdi, chunki bu xotindan yashiradigan siri yoʻq edi. Bu gapda birinchi qism ergash gap, ikkinchi qism esa bosh gapdir. Bosh gap mazmunan mustaqildek koʻrinsada, ergash gap tomonidan toʻldiriladi va izohlanadi. Bosh gap va ergash gapni aniqlash quyidagi usullar bilan aniqlanadi: Sabab (chunki, negaki), maqsad (toki) bogʻlovchilari, deb soʻzi, soʻroq olmoshlari ergash gap tarkibida keladi. Shuning uchun, shu tufayli, shu sababli kabi koʻmakchili qurilmalar, -ki yuklamasi, nisbiy soʻzlar esa bosh gap tarkibida keladi.

3. Qoʻshma gaplarni bogʻlanishida ohang ham muhim vazifani bajaradi. Hech qanday bogʻlovchisiz ana shu ohang yaʼni, intonatsiya yordamida bogʻlangan gaplar bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar deyiladi. Misol: Manzura- chiroy qiz, u- onasiga oʻxshaydi.

O‘z navbatida bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar ma'no turlarini farqlash zaruriyati yuzaga keladi. Uni o‘quvchilarga tushuntirishning oson yo‘li sifatida tinish belgilariga murojat qilamiz.

a) bir paytda yoki ketma-ket bo‘lgan voqeani bildirsa, vergul (,) qo‘yiladi. Misol: Bahor keldi, gullar ochildi.

b) qismlari zid munosabatni bildirsa tire (-) qo‘yiladi. Misol: Suv keldi- nur keldi. (Maqol)

c) ma'nolari izohlansa, ikki nuqta (:) qo‘yiladi.

d) ikkinchi gao birinchi gapdagi biror bo‘lakning ma'nosini izohlasa, birinchi gapdan keyin ikki nuqta (:) qo‘yiladi.

Shuningdek o‘quvchilarga dars davomida badiiy asarlardan audio parchalar eshittiriladi va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar aniqlanib kerakli tinish belgilarni topishlati tushuntiriladi.

O‘quvchilar faqat qoida yodlash bilan cheklanmay, balki shu yodlagan qoidalarini kundalik hayotda ham qo‘llash qobiliyatiga ega bo‘lishlarini ta'minlash hozirgi zamon ona tili o‘qituvchilarining asosiy vazifasidir. Shunday ekan o‘quvchilar qo‘shma gap turlarini o‘rganish vaqtida har bir so‘zning semantik ma'nosiga e'tibor bilan qarab tahlil qilishsa, haqiqiy bilimga erishadilar. Til bo'yicha egallangan bilim o‘quvchilar tomonidan amaliyotga qo‘llansagina, o‘qituvchi o‘z maqsadiga erishgan hisoblanadi.

MUHOKAMA

Qo‘shma gap sintaksisi 9-sinf ona tili darsligining 2-bo‘limidan boshlab o‘tiladi. Bu mavzu maktab o‘quvchilari uchun o‘rganilishi ancha murakkab bo‘lgan mavzu sanaladi. Shu bois mazkur sintaktik qurilmani o‘quvchilarga o‘rgatishda darslikda berilgan ma'lumotlardan tashqari o‘qituvchidan ham yaxshigina bilim va mahorat talab etiladi. “Darsliklarimizda qo‘shma gaplar talqini ancha murakkab. U ikki va undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik shakl va ohang asosida birikuvidan tuziladi. Uning tarkibidagi sodda gaplar bir-biri bilan bog‘lovchilar, yuklamalar, ko‘makchilar, nisbiy so‘zlar, fe‘l shakllari va ohang orqali bog‘lanadi.”¹

¹ B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova “O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi” 2006. -B 163.

“Sodda va qo‘shma gaplar” mavzusida “Gap uchun muhim belgi kesimlikdir. Kesimning nechtaligi gaplarni sodda va qo‘shma gaplarga ajratishga asos bo‘ladi.²” deyilgan. “Kesim - gap markazi” degan talqinni o‘quvchilar ongiga singdirmay turib qo‘shma gaplar tasnifini puxta o‘rganib bo‘lmaydi.³”

Bu borada “Lisoniy struktura jihatidan qo‘shma gapning sodda gapdan farqi ma’lum darajada ravshan. Aniqrog‘i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo‘lsa, qo‘shma gapda u birdan ortiq boladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun hamda grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi.⁴” “Shakllangan, ya’ni kesimlik shakllari (tasdiq, inkor, mayl, zamon, shaxs-son, ma’nolari)ga ega bo‘lgan kesim alohidabir hukmni ifodalaydi, muayyan gap markazini tashkil eta oladi. Shuning uchun ikki va undan ortiq shakllangan kesimli gaplar (lekin bunday gaplardagi kesimlar uyushiq bo‘laklar tarzida bo‘lmasa) qo‘shma gaplar sanaladi.⁵” fikrlarini keltirib o‘tish o‘rinlidir.

Masalan: Vazifamiz - o‘qish -*sodda gap*; Vazifamiz - o‘qish va izlanish - *qo‘shma gap*. Ushbu gaplarda kesimlik ma’nolarining hammasi: tasdiq, aniqlik (modal ma’no), hozirgi zamon, III shaxs ma’nolari aniqlanadi, lekin ular moddiy ko‘rsatkichlarga ega emas. Nol ko‘rsatkich orqali umumiy tarzda ifodalangan. Ana shu ma’nolar mavjudligi uchun ham u sintaktik birliklar gap sanaladi⁶. Lekin Vazifamiz - o‘qish va izlanish hisoblanadi gapi sodda gap sanaladi. Chunki “Gap tarkibida ikki va undan ortiq atov birliklar (so‘z, ibora, so‘z birikmalari) bilan ifodalangan kesim bo‘lib, kesimni shakllantiruvchi vositalar faqat keying kesim tarkibida ifodalanib, barchasiga aloqador bo‘lsa, bunday ko‘p kesimli gap uyushiq kesimli gap sanaladi.⁷”

Shu o‘rinda, masalani oydinlashtirish o‘qituvchining zimmasiga yuklatiladi. Masalani hal qilish uchun FSMU metodidan foydalanish samaralidir:

² 9-sinf ona tili darsligi N. M. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sh. Sobirov Toshkent- 2019. -B 17.

³ B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova “O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi” 2006. -B 164.

⁴ R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” 2009. -B 391.

⁵ N. Rasulova “Ona tilidan ma’ruzalar” 2018. -B 126.

⁶ N. Rasulova “Ona tilidan ma’ruzalar” 2018. -B 126.

⁷ N. Rasulova “Ona tilidan ma’ruzalar” 2018 -B 82.

Fikr: Ikki va undan ortiq shakllangan kesimli gaplar (lekin bunday gaplardagi kesimlar uyushiq bo'laklar tarzida bo'lmasa) qo'shma gaplar sanaladi.

Sabab: Ushbu gaplarda har bir kesimda kesimlik ma'nolarining hammasi: tasdiq, aniqlik (modal ma'no), zamon, shaxs ma'nolari aniqlanadi.

Misol: Vazifamiz – o'qish va izlanish.

Umumiy fikr - Demak, sodda gapda shakllangan kesim bitta bolsa, qo'shma gapda u birdan ortiq boladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun hamda grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi.

Qo'shma gaplarda bog'lovchi vositalarning qo'llanilishi borasida inkor bog'lovchisi *na...*, *na*; o'xshatish -chog'ishtirish bog'lovchisi *go'yo*, *go'yoki*, *xuddi*⁸; ayiruv bog'lovchisi *ham* yordamida bog'langan qo'shma gaplar mavzusini tushuntirishda ularning bog'lovchi-yuklama ekanligini aytib o'tish talab etiladi.

Na-na yordamchisi teng boglovchining bir turi sifatida inkor bog'lovchisi sanalib kelgan. Tilshunos G'.Abdurahmonov esa uni inkor bog'lovchi deb atash bilan birga, yuklamalik xususiyatiga ham egaligini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, bu yordamchi ham bog'lovchilik, ham yuklamalik vazifasini bajaradi. Bog'lovchi vazifasida kelganda ayrim teng huquqli bo'lak (komponent)larga inkor ma'nosini berib, ularni bog'laydi: *Na so'zlarida ma'no bor, na ishlarida hayo.* (O.). Bu yordamchi so'z yuklama vazifasini bajarib, mazmunidan inkor anglashilgan gaplar tarkibida keladi va inkor ma'nosini ko'rsatadi: *Raisning erkatoy o'g'li na o'qiydi, na biror joyda ishlaydi.*

Go'yo yordamchisi mazmunidan o'xshatish yoki chog'shtirish ma'nosi anglashilgan sodda va qo'shma gap tarkibida ishtirok etadi. Sodda gapda ko'proq yuklamaga yaqin turadi: *Tursunoy go'yo qalbi bilan ashulaga jo'r bo'lar edi.* (A.Mux.). *Kampirning yuzida go'yo kulgiga o'xshagan bir narsa aks etdi.* (A.Qah.). *Go'yo* yordamchisi qo'shma gapda sodda gap qismlarini biriktiruvchi grammatik vositaning biri sifatida xizmat qiladi, ya'ni qo'shma gapda sodda gapdagi vazifasidan farqli o'laroq, faqat yuklamagina emas, balki bog'lovchi-yuklama sanaladi: *Ertaga nikoh bo'ladi, go'yo men uning xotini.* (Oyb.)

⁸ 9-sinf ona tili darsligi N. M. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sh. Sobirov Toshkent- 2019. -B 71.

Shunday baqirdiki, go'yo butun xona larzaga kelgandek bo'ldi. (A.Qah.)⁹

**Ushbu masalani yoritishda mustahkamlash darslarida
jadvallardan yoki “Venn diagrammasi” usulidan foydalanish
samaralidir.**

Bundan tashqari, o'quvchilarga bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lashda xizmat qiladigan *bo'lsa* so'zi yordamida gap tuzish vazifasi berilganda aksariyat o'quvchilar, taxminan, *Maktabimizda tadbir bo'lsa, men ham qatnashaman* ko'rinishidagi gaplarni tuzadilar. Bunday gaplar qismlari shart mayli vositasida bog'langan ergash gapli qo'shma gap sanalishini tushuntirish lozim bo'ladi. Ushbu holatda, agar *bo'lsa* so'zi birinchi qismning oxirida kelsa, ergash gapli qo'shma gap, agar *bo'lsa* so'zi ikkinchi gapning tarkibida qiyoslanayotgan bo'lakdan so'ng kelsa, bunday gap bog'langan qo'shma gap hisoblanishini aytib o'tish lozim bo'ladi.

⁹ R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova “Hozirgi o'zbek adabiy tili” 2009. -B 277.

Xaritaning yakuniy "idrok" qismi o'quvchilar tomonidan to'ldirilib, xulosaviy qaror qilinadi va o'qituvchiga taqdim etiladi.

Egallangan bilimni yana ham mustahkamlash uchun o'quvchilarga o'qituvchi tomonidan audiomatn eshittiriladi. O'quvchilar tomonidan esa *bo'lsa* vositasida bog'langan qo'shma gap va ergash gapining kesimi *bo'lsa* so'zi bilan ifodalangan ergash gapli qo'shma gaplar ajratib beriladi.

Bundan tashqari, o'quvchilar bilan topqirlik mashqlarini bajarish ham samarali natija beradi. Bunday mashqlar o'quvchilarda nafaqat grammatik bilimlarni, balki ulardagi kognitivlikni ham oshiradi. Masalan, mantiqiy test topshirig'ining savoli qo'shma gap turining qaysi turiga mansubligini topish o'quvchida grammatik bilimni shakllantirsa, to'g'ri variantni belgilash orqali ulardagi kreativlik namoyon bo'ladi.

Formal sintaksis qo'shma gap tasnifida ko'p hollarda ularning nutqiy belgi-xususiyati, zohiriy alomatiga tayanadi. Substansial sintaksis tasnifi esa qo'shma gapning lisoniy mohiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Shu bois qo'shma gaplar haqidagi mavzularni o'qitishda kommunikativ nutqiy jarayonda qo'llanilishi mumkin bo'lgan barcha sintaktik qurilmalar haqida imkon qadar kengroq ma'lumot berilishi lozim. Masalan, nutqda ravishdoshlar: -b(-ib), -guncha (-kuncha, -quncha), -gach (-kach, -qach); -sa ham, -sa-da birliklari vositasidagi qo'shma gaplardan juda ko'p foydalaniladi. *Bahor kelib, kunlar iliy boshladi* - sabab, payt munosabati; *Oyim kelgunicha, men hamma ishlarni bitirishim kerak* - payt munosabati; *Quyosh chiqsa ham, kun sovuq* - to'siqsizlik munosabati kabi ma'lumotlar ham darslikda berilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ta'limning sifat va samaradorligini oshirish, o'quvchini mustaqil va mukammal bilim olishi uchun imkoniyat yaratish, uning dunyoqarashi va tasavvurini kengaytirish, fikrlash qobiliyatini o'stirish o'qituvchining intellektual salohiyatiga, dars jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli va unumli foydalanishiga bog'liq. Shunday ekan, ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyatli kechishi uchun pedagog o'z kasbining ustasi, fidoyisi

bo'lishi kerak. Shu ma'noda bugungi o'qituvchidan yurtimiz kelajagi uchun yangicha fikrlaydigan, ertangi kunga yangicha nigoh bilan qaraydigan, zamon bilan hamnafas komil insonni shakllantirish talab etiladi. Bunday mas'uliyatli vazifani bajarish uchun, avvalo, o'qituvchining o'zi keng va yuksak mahoratga ega bo'lmog'i lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarga faqat qoida yodlatish emas, balki shu yodlagan qoidalarini kundalik hayotda duch kelgan masalalarni hal qilishda qo'llay olish qobiliyatini shakllantirish hozirgi zamon ona tili o'qituvchisining asosiy vazifasi hisoblanadi. O'quvchining sof ona tilida ma'noli so'zlash odobini shakllantirish uning oldiga qo'ygan maqsadlaridan biri bo'lmog'i lozim. Qo'shma gap turlari haqida darslikda berilgan topshiriq va mashqlarni bajarishda har qanday grammatik birlikning semantik xususiyatlariga ham e'tibor berish kerak. Agar o'quvchi o'z nutqida qo'llagan lisoniy birlikning semantik xususiyatini bilsa, har qanday nutqiy jarayon uning uchun samarali kichadi. Zero, til ta'limining asosiy vazifasi o'quvchilarga faqat bilim berish emas, balki bu bilimlar orqali ularning til malakasini oshirish hamdir. Til bo'yicha egallangan bilim malakaga aylanmas ekan, u keraksiz bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 9-sinf ona tili darsligi N. M. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sh. Sobirov Toshkent- 2019. -B 17.
2. B. To'xliyeb, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" 2006. -B 163.
3. N. Rasulova "Ona tilidan ma'ruzalar" 2018. -B 126.
4. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" 2009. -B 277.